

Marek Białokur

Uniwersytet Opolski

mbialokur@uni.opole.pl

<https://orcid.org/0000-0002-8475-033X>

Sobór Watykański II (1962—1965) Czas wielkiej reformy Kościoła katolickiego na kartach współczesnych polskich podręczników do historii

Abstrakt: Sobór Watykański II (1962—1965) był jednym z najważniejszych wydarzeń nie tylko w historii Kościoła katolickiego, lecz także całego XX wieku. Papież Franciszek nazwał go „pięknym dziełem Ducha Świętego”, a wielu naukowców podkreśla, że istnieje nieustanna potrzeba jego badania. Kierując się tymi wnioskami i postulatami, w artykule skoncentrowano się na obrazie Soboru Watykańskiego II wyłaniającym się z kart nietypowego i rzadko analizowanego źródła historiograficznego, jakim są szkolne podręczniki do historii. Na potrzeby analizy wybranych zostało osiem opracowań, z których uczniowie polskich szkół mieli okazję korzystać w ostatnich latach. Wynika z niej, że z większości badanych podręczników szkolnych uczniowie mogą poznać najważniejsze fakty związane z Soborem Watykańskim II. Ponadto w podręcznikach doceniona została rola papieży — Jana XXIII i Pawła VI.

Słowa kluczowe: Sobór Watykański II, edukacja historyczna, podręczniki

W 2020 roku mija 55 lat od zakończenia obrad Soboru Watykańskiego II, na którym zainicjowane zostały jedne z największych reform w dziejach Kościoła katolickiego. Pomimo upływu lat wciąż aktualny jest postulat zarówno recepcji tego wydarzenia, jak i upowszechnienia jego owoców. Świadczy o tym wiele wypowiedzi, w tym papieża Franciszka z 16 kwietnia 2013 roku¹. Konieczność badania i wyjaśniania kontekstów dzieła soborowego jest także akcentowana w licznych publikacjach naukowych, np. w artykule Artura Kasprzaka opublikowanym na łamach „Rocznika Teologii Katolickiej”². Mając to wszystko na uwadze, warto przyrzeć się

¹ *Różaniec z papieżem Franciszkiem*. Oprac. K. SŁABEK. Kraków 2013, s. 58.

² A. KASPRZAK: „Rewolucja kopernikańska” na Soborze Watykańskim II? *Analiza historyczno-teologiczna redakcji drugiego rozdziału Konstytucji dogmatycznej o Kościele Lumen gentium, o Ludzie Bożym*. „Rocznik Teologii Katolickiej” 2018, t. 17/3, s. 50.

Soborowi Watykańskiemu II, którego cztery sesje odbyły się w okresie od 11 października 1962 do 8 grudnia 1965 roku, oraz ówczesnym papieżom: Janowi XXIII oraz Pawłowi VI, przez pryzmat treści prezentowanych w szkolnych podręcznikach do nauczania historii. Na potrzeby analizy wybrano kilka podręczników, z których uczniowie polskich szkół korzystali w ostatnich latach.

Innym przedmiotem — oprócz lekcji religii — na którym młodzież ma możliwość zdobycia pewnego zasobu wiedzy o dziejach Kościoła katolickiego, jest historia. Nauczana od klasy czwartej szkoły podstawowej przez ostatnich kilka lat, szczególnie po zmianach z 2008 roku³, zdaniem części historyków, została w pewnym stopniu zmarginalizowana⁴. Stało się tak pomimo niezaprzeczalnie istotnej roli historii jako przedmiotu szkolnego w kształtowaniu nie tylko wiedzy i umiejętności, lecz także postaw oraz systemu wartości młodych ludzi. Od września 2012 roku uczniowie, którzy po ukończeniu trzeciej klasy gimnazjum rozpoczęli naukę w szkołach ponadgimnazjalnych, historię, bez łączenia z wiedzą o społeczeństwie, jako przedmiot obowiązkowy mieli przez jeden rok nauczania. W zdecydowanej większości przypadków był on realizowany w klasach pierwszych. Od klasy drugiej liceów i techników tylko uczniowie, którzy wybrali historię jako rozszerzenie, tj. przedmiot dodatkowy zdawany na maturze, mieli z niego lekcje w wymiarze minimum 240 godzin w cyklu dwu- lub trzyletnim. Pozostali uczniowie, którzy interesują się naukami matematycznymi i przyrodoznawstwem — a jest ich zdecydowana większość (ok. 90%) — przez dwa lata (szkolne) realizują modułowo (do czerwca 2023 roku) przedmiot historia i społeczeństwo — dziedzictwo epok w wymiarze dwóch godzin tygodniowo, tj. 120 godzin w cyklu dwuletnim⁵. Prezentowana ana-

³ Zob. Rozporządzenie MEN z dnia 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. Dz.U. 2009, nr 4, poz. 17. Dostępne w Internecie: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20090040017/O/D20090017.pdf> (dostęp: 20.03.2020) oraz Rozporządzenie MEN z dnia 27 sierpnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. Dz.U. 2012, poz. 977. Dostępne w Internecie: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20120000977/O/D20120977.pdf> (dostęp: 30.03.2020).

⁴ W gronie historyków, którzy już na przełomie 2008 i 2009 roku oprotestowali niektóre z proponowanych uregulowań, był wykładowca Uniwersytetu Jagiellońskiego i redaktor pisma „Arcana” Andrzej Nowak. Zob. A. NOWAK: *Prawdziwy koniec historii*. Dostępne w Internecie: <http://www.rp.pl/artykul/235811.html?p=3> (dostęp: 20.03.2020). Część historyków zwróciła jednak uwagę, że jego krytyczna opinia wobec reformy nie była oparta na doświadczeniu dydaktycznym i zawierała np. błędne wyliczenia dotyczące godzin przeznaczonych na nauczanie historii w całym cyklu edukacyjnym.

⁵ Wspomniane wątki to kolejno: „Europa i świat”, „Język, komunikacja i media”, „Kobieta, mężczyzna, rodzina”, „Nauka”, „Swojskość i obcość”, „Gospodarka”, „Rządzący i rządzeni”, „Wojna i wojskowość”, „Ojczysty Panteon i ojczyste spory”. Więcej na temat wspomnianego przedmiotu zob.: *Historia i społeczeństwo. Dziedzictwo epok*. *Edukacja historyczna w szkole ponadgimnazjalnej po 2013 roku*. Red. M. Fic. Katowice—Bielsko-Biała 2012.

liza nie będzie jednak obejmować tego przedmiotu, gdyż w podstawie programowej określającej wymagania szczegółowe nie przewidziano treści dotyczących Kościoła katolickiego w kontekście Soboru Watykańskiego II. Zostały one natomiast zapisane w wymaganiach szczegółowych dla przedmiotu historia: „Uczeń: wyjaśnia znaczenie II Soboru Watykańskiego dla przemian w Kościele katolickim drugiej połowy XX wieku”⁶. Warto przypomnieć, że w klasie pierwszej, mając do dyspozycji dwie godziny lekcyjne tygodniowo (60 godzin w roku szkolnym), uczniowie obligatoryjnie realizują materiał z historii Polski i powszechnej obejmujący okres od końca 1918 roku do początków XXI stulecia. W oparciu o podstawę programową zatwierdzenie i dopuszczenie do użytku szkolnego przez Ministerstwo Edukacji Narodowej uzyskało osiem podręczników⁷.

Nie będę szerzej rozpisywać się na temat podręcznika jako najstarszego środka dydaktycznego w edukacji historycznej. Zwrócę tylko uwagę, że klasyczne papierowe podręczniki historii wciąż stanowią istotne źródło uczniowskiej wiedzy o przeszłości, a wszystkim zainteresowanym ich rolą i funkcjami w szkolnej edukacji historycznej wskażę kilka podstawowych opracowań, w których poruszono tę problematykę⁸. Reforma Kościoła katolickiego, jak odnotowano, znalazła odzwierciedlenie w podstawie programowej do klasy pierwszej szkół ponadgimnazjalnych w przytoczonym tu już wymaganiu. Poczyniona w artykule analiza ukaże, jak to wymaganie zrealizowali autorzy podręczników: na co zwrócili szczególną uwagę oraz jak ocenili wagę wydarzenia z lat 1962—1965.

Na wstępie warto prześledzić, jak w badanych podręcznikach zatytułowano podrozdziały dotyczące okoliczności zwołania, przebiegu i znaczenia Soboru Watykańskiego II. W poszczególnych książkach tytuły te mają postać (po ukośniku podano tytuł części podrozdziału bezpośrednio odnoszącej się do soboru): *Przemiany społeczne i kulturowe lat 60 / Sobór Watykański II*⁹; *Świat po II wojnie. Rywalizacja*

⁶ Rozporządzenie MEN z dnia 27 sierpnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół..., s. 137.

⁷ Wykaz podręczników wraz z listą rzeczoznawców ministerialnych zob. na stronie Ministerstwa Edukacji Narodowej: http://www.men.gov.pl/podreczniki/wykaz_dopuszczone_lista1.php (dostęp: 21.03.2020).

⁸ M. BIENIEK: *Dydaktyka historii*. Olsztyn 2009, s. 72—88; EADEM: *Obudowa dydaktyczna polskich podręczników historii 1795—1914*. Olsztyn 2001; E. CHORĄŻY, D. KONIECZKA-ŚLIWIŃSKA, S. ROSZAK: *Edukacja historyczna w szkole. Teoria i praktyka*. Warszawa 2008, s. 162—171; *Polska, Europa, świat w szkolnych podręcznikach historii*. Red. S. ROSZAK, M. STRZELECKA, A. WIECZOREK. Toruń 2008; A. ZIELECKI: *Role i funkcje podręcznika historii*. Rzeszów 1984; IDEM: *Wprowadzenie do dydaktyki historii*. Kraków 2007, s. 298—306; *Współczesna dydaktyka historii. Zarys encyklopedyczny dla nauczycieli i studentów*. Red. J. MATERNICKI. Warszawa 2004, s. 266—273; J. MATERNICKI, C. MAJOREK, A. SUCHOŃSKI: *Dydaktyka historii*. Warszawa 1994, s. 342—353.

⁹ S. ROSZAK, J. KŁACZKOW: *Poznać przeszłość. Wiek XX. Podręcznik do historii dla szkół ponadgimnazjalnych. Zakres podstawowy. Klasa 1*. Warszawa 2012, s. 300, 304—305.

USA i ZSRR / Religie w powojennym świecie¹⁰; *Przemiany w Kościele katolickim / II sobór watykański*¹¹; *Problemy religijne świata / Zmiany w Kościele katolickim*¹²; *Problemy religijne świata w drugiej połowie XX wieku / Sobór Watykański II*¹³; *Złote lata Zachodu / Laicyzacja. Sobór Watykański II*¹⁴; *Chrześcijaństwo. Wybrane zagadnienia z drugiej połowy XX wieku / II sobór watykański*¹⁵ oraz *Kościół katolicki w powojennym świecie*¹⁶.

Skoro wiadomo już, w jaki sposób autorzy podręczników zasygnalizowali uczniom to, co będą omawiać w podrozdziałach i tematach poświęconych Soborowi Watykańskiemu II, którego nazwa w tytułach pada pięciokrotnie, a określenie „przemiany” — dwukrotnie, trzeba przyrzeć się kwestii okoliczności i powodów, które, zdaniem autorów podręczników, doprowadziły do zwołania soboru i przeprowadzenia szeregu reform. Rozbudowany opis jego genezy zamieszczony został w wieloautorskim (Bogumiła Burda, Bohdan Halczak, Roman Maciej Józefiak, Anna Roszak, Małgorzata Szymczak) podręczniku Wydawnictwa Pedagogicznego Operon¹⁷. Można w nim przeczytać, że po zakończeniu II wojny światowej Kościół katolicki musiał sprostać wyzwaniom, jakie stawiał przed nim nowy ład na świecie. Był on w tym czasie organizacją scentralizowaną, która miała ściśle ustaloną hierarchię zdominowaną przez duchowieństwo europejskie. W wielu krajach nadal miał bardzo silną pozycję mimo postępującej od XIX wieku laicyzacji. Autorzy wzmiankowanego podręcznika zwrócili uwagę, że tragiczne doświadczenia II wojny światowej i rozpoczęta niemal bezpośrednio po jej zakończeniu zimna wojna sprawiły, że od Kościoła oczekiwano ustosunkowania się do nowych wyzwań. Rozwijając ten wątek, w pierwszej kolejności piszący ten podręcznik postanowili skupić uwagę uczniów na sytuacji w państwach, które znalazły się po wschodniej stronie

¹⁰ R. DOLECKI, K. GUTOWSKI, J. SMOLEŃSKI: *Po prostu historia. Zakres podstawowy. Podręcznik do liceum i technikum*. Warszawa 2012, s. 278, 288.

¹¹ B. BURDA, B. HALCZAK, R.M. JÓZEFIAK, A. ROSZAK, M. SZYMCZAK: *Historia najnowsza. Podręcznik dla szkół ponadgimnazjalnych. Zakres podstawowy*. Gdynia 2012, s. 301, 303—304.

¹² S. ZAJĄC: *Teraz historia. Podręcznik dla szkoły ponadgimnazjalnej. Zakres podstawowy*. Toruń 2012, s. 201—203.

¹³ Z.T. KOZŁOWSKA, I. UNGER, S. ZAJĄC: *Historia. Poznajemy przeszłość. Dzieje najnowsze. Szkoła ponadgimnazjalna. Zakres podstawowy*. Toruń 2012, s. 350, 353—354.

¹⁴ D. STOLA: *Historia. Wiek XX. Podręcznik. Szkoły ponadgimnazjalne. Zakres podstawowy*. Warszawa 2012, s. 138.

¹⁵ J. USTRZYCKI: *Historia. Zakres podstawowy. Podręcznik dla szkół ponadgimnazjalnych*. Gdynia 2012, s. 300—302.

¹⁶ W przypadku tego podręcznika informacje o Soborze Watykańskim II zostały podane w części zatytułowanej *Taki był świat*, w której — jak napisali autorzy opracowania — omówione zostały „[...] dodatkowe treści, obrazujące ważne i ciekawe aspekty rzeczywistości charakterystyczne dla danej epoki”. A. BRZOZOWSKI, G. SZCZEPAŃSKI: *Ku współczesności. Dzieje najnowsze 1918—2006. Podręcznik do historii dla klasy I liceum i technikum — zakres podstawowy*. Warszawa 2012, s. 183.

¹⁷ B. BURDA, B. HALCZAK, R.M. JÓZEFIAK, A. ROSZAK, M. SZYMCZAK: *Historia najnowsza...*, s. 301, 303—304.

żelaznej kurtyny: „Państwa komunistyczne starały się osłabić pozycję religii, nie tylko chrześcijańskiej. Duchowieństwo w krajach bloku wschodniego było dyskryminowane, a działania Kościoła katolickiego odgórnie ograniczono”¹⁸. Jak jednak podkreślono, taka polityka nie spowodowała spadku liczby wiernych w większości państw socjalistycznych, a Kościół stał się wręcz ostoją dawnego porządku. W tym kontekście pojawiła się także w podręczniku informacja, w biogramie papieża Piusa XII, wedle której w 1947 roku wydał on dekret Świętego Oficjum, który zakazywał katolikom współdziałania z partiami komunistycznymi, grożąc za taką współpracę ekskomuniką.

Wśród problemów, przed jakimi stanął w tym czasie Kościół katolicki, o których mogą przeczytać uczniowie korzystający z podręcznika Wydawnictwa Pedagogicznego Operon, była dekolonizacja. Do 1945 roku, jak zaznaczono, duchowieństwo katolickie nie popierało dążenia kolonii do wyzwania się spod zależności. Po zakończeniu II wojny światowej sytuacja uległa zmianie i Kościół katolicki dostrzegając nieuchronność procesów dekolonizacyjnych, zajął wobec nich przychylnie stanowisko. Kolejnym wyzwaniem odnotowanym w podręczniku było rozważenie problemów natury doktrynalnej, co wynikało ze zmian świadomości społecznej: „Pojawiały się głosy o społecznej roli Kościoła oraz określenia się w kwestiach regulacji urodzin czy prawa do rozwodu. W wielu kręgach duchowieństwa głoszono hasła potrzeby demokratyzacji życia wewnętrznego w Kościele, zniesienia celibatu oraz dopuszczenia kobiet do stanu kapłańskiego”¹⁹. W podręczniku szczegółowo opisano uwarunkowania towarzyszące zaangażowaniu się Watykanu w politykę międzynarodową, w tym stanowisko wobec takich instytucji, jak Organizacja Narodów Zjednoczonych (ONZ), Fundusz Narodów Zjednoczonych na Rzecz Dzieci (UNICEF), Organizacja Narodów Zjednoczonych do spraw Wyżywienia i Rolnictwa (FAO), Organizacja Narodów Zjednoczonych do spraw Rozwoju Przemysłowego (UNIDO) czy Rada Europejska²⁰. W dalszej części zaznaczono, że opisanym wyzwaniom musiał stawić czoła papież Jan XXIII, który już w 1959 roku, to jest zaledwie rok po swoim wyborze na Stolicę Piotrową, rozpoczął *aggiornamento*, czyli „uwspółcześnienie” lub „dostosowanie”. Znalazło ono swój wyraz w encyklice *Ad Petri Cathedram*, która była zapowiedzią zwołania soboru powszechnego²¹. Ten fragment wykładu autorzy zakończyli stwierdzeniem, że przygotowania do soboru trwały trzy lata, w trakcie których pracowało kilkanaście komisji przygotowawczych.

W podręczniku wydanym przez Nową Erę, który przygotowany został przez dwóch historyków z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu — Stanisława

¹⁸ Ibidem, s. 301.

¹⁹ Ibidem, s. 302.

²⁰ Ibidem, s. 303.

²¹ Ibidem, s. 304.

Roszaka i Jarosława Kłaczkowa, już na wstępie zwrócono uwagę, że procesy modernizacyjne i laicyzacyjne, którym poddane zostało zachodnie społeczeństwo, groziły marginalizacją dominującego w Europie Kościoła rzymskokatolickiego²². Do początku lat 60. nie reagował on bowiem na zmiany społeczne i wciąż kultywował zasady życia religijnego przyjęte jeszcze w XVI wieku na soborze trydenckim. Impuls do zmian i unowocześnienia Kościoła dał papież Jan XXIII, z którego inicjatywy w październiku 1962 roku zwołano Sobór Watykański II.

W podręczniku przygotowanym na zlecenie Wydawnictw Szkolnych i Pedagogicznych uczniowie mogą z kolei przeczytać, że u podłoża zwołania soboru legła sytuacja, która powstała po zakończeniu II wojny światowej. Autorzy podkreślili, że papieństwo musiało stawić czoła oskarżeniom o bierność wobec Holocaustu i brak zdecydowanego potępienia nazizmu. Wspomnieli również, że wielu wiernych z krajów zza żelaznej kurtyny miało żal do papieża Piusa XII za groźbę ekskomuniki katolików należących do partii komunistycznej. W dalszej kolejności wskazali, że innymi ważnymi wyzwaniem dla Kościoła były zanik religijności wiernych i zzeświecczenie państw. Pragnąc zaradzić tym procesom i oskarżeniom, jak napisali autorzy podręcznika, papież Jan XXIII zwołał w 1962 roku sobór, który doprowadził do ważnych przemian w Kościele²³.

Na spadek religijności, postępującą laicyzację, propagowanie ateizmu w państwach bloku wschodniego oraz rosnącą po wojnie popularność ekumenizmu jako czynniki, które skłoniły część duchowieństwa, w tym papieża Jana XXIII, do zainicjowania zmian w Kościele, wskazał z kolei Stanisław Zając, autor jednego z dwóch podręczników wydanych przez SOP Oświatowiec — Toruń²⁴. Odnotowując, że papież zapowiedział odnowę Kościoła i przystosowanie katolicyzmu do wymogów współczesnego świata na soborze, którego inaugurację zaplanował na październik 1962 roku, autor podał jednocześnie, jako jeden z nielicznych, że Sobór Watykański I obradował w latach 1869—1870, a w jego trakcie ogłoszono m.in. dogmat o nieomyślności papieża. W drugim podręczniku SOP, którego S. Zając jest jednym z trzech autorów, zawarto większość z przytoczonych w jego autorskim opracowaniu okoliczności, które miały bezpośredni wpływ na zwołanie soboru w 1962 roku. Warto przywołać ten nieco dłuższy fragment tekstu, gdyż jest dobrym przykładem na to, jak w kilku zdaniach można przedstawić istotę tematu:

Druuga wojna światowa i przemiany, które po niej nastąpiły, przyniosły straty w sferze duchowej i wartościach moralnych. Wyniszczenie wielu narodów, Holocaust Żydów i Romów, zastosowanie broni masowej zagłady w walce z ludnością cywilną, skłaniały do pytań o prawo człowieka do decy-

²² S. ROSZAK, J. KŁACZKOW: *Poznać przeszłość...*, s. 304.

²³ R. DOLECKI, K. GUTOWSKI, J. SMOLEŃSKI: *Po prostu historia...*, s. 288.

²⁴ S. ZAJĄC: *Teraz historia...*, s. 201—202.

dowania w sprawie życia innych ludzi. Nowe wyzwania dla życia religijnego wynikały z przesiedleń ludności w Europie (wskutek postanowień jałtańskich) oraz dekolonizacji krajów azjatyckich i afrykańskich. Duży wpływ na postawy miała walka ze wszystkimi religiami podjęta przez komunistów na całym świecie. Wspólnoty religijne, które w czasie wojny wspierały swych współbraci, musiały odpowiedzieć na pytania o cel i sposób życia w świecie zakwestionowanych wartości i postępującej laicyzacji²⁵.

Z tego samego opracowania, z podrozdziału bezpośrednio poświęconego soborowej reformie Kościoła, uczniowie mogą dowiedzieć się, że wybrany przez konklawe w 1958 roku „sędziwy patriarcha Wenecji kardynał Giuseppe Roncalli”, który przybrał imię Jana XXIII, choć był uważany za papieża przejściowego, to jednak dokonał wielkich zmian w Kościele. Było to, jak podkreślono w opracowaniu, widoczne np. w powołaniu przez niego grupy nowych, młodszych wiekiem kardynałów z różnych krajów i kontynentów, co zapowiadało zmiany w sposobie działania Kościoła. W tym kontekście autorzy podręcznika podali informację, że zwołanie soboru zostało zasygnalizowane już w 1959 roku, co oznaczało, że miał się rozpocząć prawie dokładnie sto lat od przerwania Soboru Watykańskiego I²⁶. Warto podkreślić, że łącznie w czterech z ośmiu analizowanych podręczników zawarto informację, kiedy po raz pierwszy w historii obradował sobór w Rzymie.

Opisując genezę soboru, nieco inaczej akcenty rozłożył Dariusz Stola, który zwrócił uwagę, że do reform Kościoła skłonił przede wszystkim postępujący proces laicyzacji, będący jedną z przemian kulturowych lat 60., co przejawiało się w odchodzeniu od praktyk religijnych, spadku liczby powołań kapłańskich oraz osłabieniu autorytetu duchownych²⁷. Zaznaczył jednak, że choć w wielu krajach kościoły opustoszały, to prognozy mówiące, że modernizacja oznacza nieuchronną laicyzację, nie potwierdziły się. Jako przykład wskazał społeczeństwo Stanów Zjednoczonych, które pozostało silnie religijne, ale w obliczu widocznych zmian wzorców religijnych. Nowym wątkiem zasygnalizowanym w podręczniku jest informacja, że w okresie poprzedzającym Sobór Watykański II, w wyniku eksplozji demograficznej w Trzecim Świecie, łączna liczba chrześcijan przekroczyła na początku lat 60. miliard, z czego ponad 50% to katolicy, co stanowiło 1/3 ludzkości. Autor zaznaczył również, że Europa przestała być głównym skupiskiem katolików, a jej miejsce zajęła Ameryka Łacińska, z największym krajem katolickim na świecie, którym stała się wówczas Brazylia.

Sporo miejsca sytuacji w Kościele katolickim po II wojnie światowej, na tle opisu przebiegu, postanowień i znaczenia Soboru Watykańskiego II, poświęcili

²⁵ Z.T. KOZŁOWSKA, I. UNGER, S. ZAJĄC: *Historia. Poznajemy przeszłość...*, s. 350.

²⁶ *Ibidem*, s. 353.

²⁷ D. STOLA: *Historia. Wiek XX...*, s. 138.

autorzy podręcznika Wydawnictwa Stentor, których wykład jest zbliżony do tego, co przedstawił D. Stola, a dodatkowy wątek stanowi odwołanie do prześladowania Kościołów w państwach bloku wschodniego²⁸.

Uznanie roli, jaką odegrał papież Jana XXIII, inicjując zwołanie soboru, podkreślono w kilku podręcznikach. Znalazło to wyraz m.in. w specjalnie poświęconych mu biogramach. W opracowaniu wydanym przez Nową Erę, w rubryce „Postaci historyczne”, uczniowie mogą poznać najważniejsze fakty z jego życiorysu. W kontekście tematu artykułu istotny jest fragment, w którym podano, że w 1958 roku po śmierci Piusa XII został wybrany papieżem, przyjmując imię Jan XXIII. Jako nowego zwierzchnika Kościoła papieża cechowało poczucie humoru i dobroć, którą jednał sobie serca wielu ludzi. Zwraca uwagę informacja, że ogłaszając zwołanie soboru, papież miał zaskoczyć swoich współpracowników²⁹. Rozbudowany biogram Jana XXIII zamieścili także autorzy podręcznika wydanego przez Operon, którzy przywołali nie tylko najważniejsze fakty z biografii biskupa Rzymu, lecz także sporo ciekawostek historycznych. Znalazły się wśród nich słowa, które wypowiedział bezpośrednio po wyborze na papieża: „Drzę i lękam się”, oraz informacja, że był pierwszym papieżem, który od 1870 roku odbył spotkanie poza Watykanem. Udał się mianowicie do więźniów, którym miał powiedzieć: „Nie mogliście przyjść do mnie, więc ja przyszedłem do was”³⁰. Również następcą Jana XXIII — papież Paweł VI — na kartach analizowanych podręczników ma swój biogram. W jednym z nich czytamy, że „Giovanni Battista Montini został papieżem w 1963 roku i przyjął imię Pawła VI. Realizując postanowienia II Soboru Watykańskiego, utworzył Sekretariat dla Niechrześcijan i Sekretariat dla Niewierzących. Wyrazem ekumenicznego nastawienia Pawła VI była posoborowa pielgrzymka do Konstantynopola i Jerozolimy oraz pojednanie z przywódcami Kościoła prawosławnego”³¹.

Z przedstawionego zestawienia informacji dotyczących genezy i okoliczności zwołania Soboru Watykańskiego II wyłania się obraz wydarzenia, które w pierwszej kolejności było jedną z wielu konsekwencji II wojny światowej. Nowy ład, który zapanował wówczas na świecie, stawiał przed Kościołem poważne wyzwania, wśród których, jak podkreśliła większość autorów, szczególnie poważnym było położenie jego wiernych w państwach tzw. bloku wschodniego (komunistycznych). Ten problem, jak odnotowano w niektórych podręcznikach, potęgował fakt, że część wiernych miała żal do papieża Piusa XII, że zagroził ekskomuniką katolikom należącym do partii komunistycznej, do czego nierzadko byli zmuszani. Na ten okres na-

²⁸ A. BRZOWSKI, G. SZCZEPAŃSKI: *Ku współczesności...*, s. 183.

²⁹ S. ROSZAK, J. KŁACZKOW: *Poznać przeszłość...*, s. 304.

³⁰ B. BURDA, B. HALCZAK, R.M. JÓZEFIAK, A. ROSZAK, M. SZYMCZAK: *Historia najnowsza...*, s. 303.

³¹ J. USTRZYCKI: *Historia. Zakres podstawowy...*, s. 302.

łożyła się także, na co zwrócono uwagę we wszystkich podręcznikach, postępująca, szczególnie w Europie Zachodniej, laicyzacja społeczeństw, której konserwatywny w swojej nauce i celebrze Kościół katolicki nie potrafił się skutecznie przeciwstawić. W jednym podręczniku jako okoliczność potęgującą trudną sytuację Kościoła wskazano oskarżenia o bierność wobec Holocaustu i brak zdecydowanego potępienia nazizmu w czasie II wojny światowej. Wśród podawanych uczniom okoliczności, które zmuszały hierarchów Kościoła do podjęcia bardziej zdecydowanych działań, znalazł się też proces dekolonizacji i eksplozja demograficzna w Trzecim Świecie oraz fakt, że Europa przestała być głównym skupiskiem katolików, a jej miejsce zajęła Ameryka Łacińska z Brazylią jako największym krajem katolickim na świecie. Wszystkich wymienionych tu okoliczności, które legły u podłoża zwołania Soboru Watykańskiego II, nie zawarto w jednym podręczniku. We wszystkich natomiast znalazła się informacja, że impuls do zmian dał papież Jan XXIII, którego wybrano w 1958 roku, a już rok później rozpoczął *aggiornamento*. Podsumowując, należy podkreślić, że niezależnie od wykorzystywanego w nauczaniu podręcznika, uczniowie tylko w oparciu o to źródło mogą dowiedzieć się o najważniejszych okolicznościach, które sprawiły, że w 1962 roku rozpoczął się drugi w historii, po pierwszym z lat 1869—1870, Sobór Watykański.

Przebieg obrad soborowych w latach 1962—1965 to kolejny wątek wyraźnie zarysowany na kartach analizowanych podręczników. Jego szczególnie bogaty opis zawarto w opracowaniu Wydawnictwa Pedagogicznego Operon, przygotowanym przez zespół autorów pod kierunkiem Bogumiły Burdy i Bohdana Halczaka. Uczniowie mogą się z niego dowiedzieć, że uroczyste otwarcie soboru odbyło się 11 października 1962 roku, a w obradach udział wzięło blisko 3 tys. ojców soboru. Obradom przysłuchiwali się obserwatorzy niektórych Kościołów chrześcijańskich, którzy mogli zabierać głos podczas sesji plenarnych. Oprócz sesji otwierającej odbyły się trzy zebrania uczestników, jednak już drugiej sesji przewodniczył następca Jana XXIII — Paweł VI. W okresach pomiędzy poszczególnymi sesjami prace toczyły się w komisjach i zespołach roboczych, które — jak zaznaczyli autorzy — wypracowały „[...] 4 konstytucje soborowe, 9 dekretów i 3 deklaracje, które zostały przyjęte w trakcie poszczególnych sesji. Tematyka prac soborowych dotyczyła kwestii liturgicznych, doktrynalnych, dyscypliny duchowieństwa, spraw biskupów i diecezji oraz zakonów, a także misji i stosunków z Kościołami wschodnimi”³². Zagadnienia omawiane na soborze — co należy uznać za zasadne, gdyż pozwala m.in. na utrwalenie wiadomości — zostały raz jeszcze wymienione jako element opisu fotografii przedstawiającej obrady jednej z sesji plenarnych. W zakończeniu charakterystyki przebiegu obrad autorzy omawianego podręcznika podali, że 5 grudnia 1965 roku Paweł VI i patriarcha Konstantynopola Atenagoras I odwo-

³² B. BURDA, B. HALCZAK, R.M. JÓZEFIAK, A. ROSZAK, M. SZYMCZAK: *Historia najnowsza...*, s. 304.

łali wzajemne ekskomuniki nałożone w 1054 roku, a same obrady zakończyły się 8 grudnia 1965 roku³³.

Zespół historyków, który przygotował podręcznik dla Stowarzyszenia Oświatowców Polskich z Torunia, swój wykład zaczął od podania dokładnej daty rozpoczęcia soboru. Liczba jego uczestników różni się od tej wskazanej w podręczniku Operonu, gdyż została oszacowana na 2,5 tys. Za istotne autorzy uznali, aby uczniowie dowiedzieli się, że uczestnicy soboru reprezentowali cały świat, a co trzeci z nich pochodził z Europy Zachodniej, 22% z Ameryki Południowej, 13% ze Stanów Zjednoczonych i Kanady, po 10% z Afryki i Azji, a 3,5% ze świata arabskiego. Reprezentacja Europy Wschodniej, jak zaznaczyli, stanowiła 10%, lecz była to liczba niestała, gdyż biskupi z tej strefy przy każdorazowym wyjeździe za granicę byli uzależnieni od zgody państwa na wydanie paszportu, którego często nie otrzymywali³⁴. W dalszej części podano, że obok biskupów innych, poza rzymskimi, obrządków katolickich w obradach uczestniczyli także eksperci świeccy, wśród których było kilku Polaków. Napisano również, że Sobór Watykański II obradował przez cztery lata pod przewodnictwem dwóch papieży, a wyniki obrad w komisjach i na sesjach zapisywane były w konstytucjach przyjmowanych na sesjach plenarnych. Autorzy opracowania zaznaczyli także, że wśród uczestników prac komisji ważne miejsce zajmował polski biskup Karol Wojtyła i niemiecki teolog Joseph Ratzinger³⁵. Opis soboru zakończyli informacją, że jego obrady zostały zamknięte 8 grudnia 1965 roku mszą koncelebrowaną przez duchownych różnych obrządków katolickich, co dotąd było niemożliwe. Niestety autorzy nie ustrzegli się faktograficznego błędu, gdy napisali, że w 1960 roku w czasie trwania soboru, co było przecież niemożliwe, został utworzony Sekretariat do spraw Jedności Chrześcijan³⁶.

W porównaniu z przywołanymi podręcznikami, znacznie mniej szczegółowy jest opis przebiegu soboru w opracowaniu Nowej Ery, w którym zaznaczono, że po śmierci Jana XXIII w 1963 roku dzieło reformy Kościoła rzymskokatolickiego kontynuował nowy papież Paweł VI³⁷. Również S. Zając w podręczniku Wydawnictwa SOP napisał jedynie, że w Soborze Watykańskim II uczestniczyło prawie 3 tys. duchownych, z których większość stanowili przedstawiciele ludów pozaeuropejskich, a obrady toczyły się w kilku sesjach do końca 1965 roku³⁸. Z kolei D. Stola, autor podręcznika wydanego przez PWN, podał daty roczne obrad soboru, wskazał liczbę ponad 3 tys. jego uczestników, w tym biskupów, przełożonych zakonów z całego świata, wielu świeckich ekspertów, obserwatorów z całego świata, w tym z innych Kościołów chrześcijańskich. Jako cel soboru wymienił koniecz-

³³ Ibidem.

³⁴ Z.T. KOZŁOWSKA, I. UNGER, S. ZAJĄC: *Historia. Poznajemy przeszłość...*, s. 353.

³⁵ Ibidem, 354.

³⁶ Ibidem, s. 357.

³⁷ S. ROSZAK, J. KŁACZKOW: *Poznać przeszłość...*, s. 304.

³⁸ S. ZAJĄC: *Teraz historia...*, s. 202.

ność uwspółcześnienia Kościoła poprzez odczytanie nowych „znaków czasu”³⁹. W pozostałych podręcznikach kwestię przebiegu soboru pominęto, ograniczając się do podania okresu, w którym obradował. Wskazuje to, że ich autorzy dosłownie potraktowali zapis z wymagań szczegółowych podstawy programowej, zgodnie z którym uczeń ma wyjaśnić znaczenie soboru dla przemian w Kościele katolickim, a nie tak jak w przypadku wielu innych zagadnień poznać także szczegółowo jego przebieg. Niestety takie podejście, w mojej ocenie, może w pewnym stopniu ograniczyć zrozumienie przez uczniów specyfiki obrad soborowych. Przyczynia się także do sytuacji, w której kolejny raz zmusza się ich do poznania, *de facto* wyliczenia, jedynie przyczyn i skutków wydarzenia, przy marginalizacji jego kolorytu. Takie podejście niestety zniechęca uczniów do historii, nad czym ubolewa wielu historyków, którzy jednocześnie boją się wprowadzenia zmian odwracających albo przynajmniej ograniczających ten trend.

W kontekście tego, co zostało napisane, nie powinno dziwić, że wiele miejsca poświęcono w podręcznikach postanowieniom przyjętym na soborze. Odnosząc się do nich, na kartach wieloautorskiego podręcznika wydanego przez Operon już na wstępie zaznaczono, że sobór wprowadzał nową liturgię, pozwalającą na stosowanie w obrzędach języków narodowych oraz zapoczątkowującą celebrowanie mszy przez kapłana zwróconego twarzą do wiernych. Ponadto zezwolono na dopuszczenie świeckich katolików do pełnienia niektórych czynności kapłańskich oraz zwiększono liczbę biskupów i kardynałów w państwach pozaeuropejskich. Powołano do życia sekretariaty: dla niewierzących oraz dla niechrześcijan, których zadaniem było prowadzenie dialogu. W podręczniku odnotowano utworzenie organu doradczego papieża, jakim jest Synod Biskupi, zwoływany co 3 — 4 lata w celu omówienia spraw organizacyjnych Kościoła oraz bieżących i nagłych kwestii. Uczniowie mogą się również dowiedzieć, że zreformowano Święte Oficjum, przekształcając je w Kongregację Nauki i Wiary, której podstawowym zadaniem jest dbanie o prawowierne głoszenie wiary i jej obronę⁴⁰. Za szczególnie istotny należy uznać zamieszczony w analizowanym opracowaniu fragment, z którego uczniowie dowiadują się, że „Konstytucja o Kościele w świecie współczesnym — *Gaudium et spes* (Z radością i nadzieją) głosiła, że Kościół katolicki dostrzega zmiany cywilizacyjne, jakie w szybkim tempie zachodzą na świecie. Dokument podkreślał zasadę równości wszystkich ludzi oraz poruszał kwestie godności osoby ludzkiej i godności małżeństwa. Przedstawiał także katalog powinności chrześcijan, w tym podejmowanie działań na polu kultury ogólnoludzkiej, na rzecz pokoju oraz nawiązania dialogu z niewierzącymi”⁴¹.

³⁹ D. STOLA: *Historia. Wiek XX...*, s. 138.

⁴⁰ B. BURDA, B. HALCZAK, R.M. JÓZEFIAK, A. ROSZAK, M. SZYMCZAK: *Historia najnowsza...*, s. 305.

⁴¹ *Ibidem*.

W podręcznikowej narracji S. Roszaka i J. Kłaczkowa podkreślono, że gdy w grudniu 1965 roku zamknięto obrady soboru, mówiono już o jego przełomowym i reformatorskim wymiarze. Znalazło to wyraz w zniesieniu Indeksu ksiąg zakazanych oraz przyjęciu niektórych z postulatów XVI-wiecznej reformacji, m.in. wprowadzenie języka narodowego do nabożeństw w miejsce dotychczasowej łaciny oraz konieczność czytania Pisma Świętego przez wiernych. Autorzy zaznaczyli ponadto, że zgodzono się na zmiany w liturgii. Odtąd kapłan odprawiał mszę świętą zwrócony twarzą, a nie jak dotychczas — plecami, do wiernych. Zatwierdzono również deklarację o stosunku Kościoła rzymskokatolickiego do religii niechrześcijańskich, co zapoczątkowało dialog z wyznawcami judaizmu i islamu. Istotne, w ocenie autorów, było także nawiązanie porozumienia z innymi kościołami chrześcijańskimi. W tym kontekście uwagę uczniów zwrócili na fakt, że w grudniu 1965 roku papież Paweł VI i patriarcha Konstantynopola Atenagoras, duchowy zwierzchnik wszystkich prawosławnych, cofnęli ekskomuniki wydane wobec siebie przez oba Kościoły w 1054 roku. S. Roszak i J. Kłaczkow podkreślili, że wprowadzone na soborze zmiany przyjęły się wśród większości wyznawców religii rzymskokatolickiej. Jedyne nieliczni tradycjoniści (tzw. integryści), którym przewodniczył francuski biskup Marcel Lefebvre, kontestowali zmiany, co zakończyło się ostatecznie ekskomunikowaniem duchownego w 1988 roku⁴².

Przedstawiając postanowienia przyjęte na soborze, autorzy podręcznika wydanego przez SOP Oświatowiec z Torunia zaznaczyli, że zgodnie z założeniami *aggiornamento*, które wyjaśnili jako odnowienie kościoła przez powrót do źródeł, a przede wszystkim do Pisma Świętego, wprowadzały one kilka rewolucyjnych zmian. Te najbardziej istotne dotyczyły liturgii, a więc obrzędów i ceremonii kościelnych. Tu wymienili mszę świętą, która traktowana jako wspólna ofiara miała być sprawowana przez księdza zwróconego twarzą do wiernych. Ponadto dodano wiele nowych fragmentów z Pisma Świętego, a w obrzędach łacinę zastąpiono językiem narodowym, co zostało bardzo dobrze przyjęte przez wiernych. Odnotowali również wydaną w 1963 roku encyklikę *Pokój na ziemi*, poruszającą m.in. problem uchodźców politycznych, który — w ocenie autorów — ma znaczenie do tej pory.

Prezentując zmiany wprowadzone na Soborze Watykańskim II, S. Zająć podał, że było wśród nich wprowadzenie do liturgii języków narodowych zamiast łaciny. Zaznaczył, że osoby świeckie uzyskały prawo do spełniania niektórych czynności kapłańskich. Zwiększono także liczbę biskupów i kardynałów w krajach pozaeuropejskich, a Kościół katolicki włączył się w ruch ekumeniczny. *Novum* na tle pozostałych podręczników stanowi odnotowanie przez S. Zająć faktu, że uczestnicy soboru docenili znaczenie środków masowego przekazu, wskazując, że informowanie za ich pośrednictwem powinno być prawdziwe i uwzględniać godność człowieka⁴³.

⁴² S. ROSZAK, J. KŁACZKOW: *Poznać przeszłość...*, s. 305.

⁴³ S. ZAJĄC: *Teraz historia...*, s. 202—203.

Opisując przebieg soboru, autor drugiego podręcznika Wydawnictwa Pedagogicznego Operon Janusz Ustrzycki wspominał o niechętnym stanowisku władz Kościoła katolickiego do ekumenizmu, które właśnie podczas obrad soborowych uległo zmianie⁴⁴. Autor podkreślił, że celem soboru była odnowa i dostosowanie Kościoła katolickiego do zmian zachodzących w świecie, a jednym z rezultatów prac był wydany w 1964 roku Dekret o ekumenizmie (*Unitatis redintegratio*), w którym przyznano, że za rozłam w łonie chrześcijaństwa winę ponoszą nie tylko protestanci czy przedstawiciele innych wyznań, lecz także sam Kościół katolicki. Konsekwencją — jak mogą przeczytać uczniowie — była zamiana stosowanych dotychczas określeń „heretyk” i „schizmatyk” na „bracia odłączeni”. Ponadto we wspomnianym dekrete, co podkreślił J. Ustrzycki, uznano, że należy wszystkich chrześcijan uważać za członków rzeczywistej, choć niedoskonałej wspólnoty. Tym samym Kościół katolicki miał zarzucić znane z wcześniejszych wieków nastawienie mające na celu przyłączenie do niego innych wyznań chrześcijańskich⁴⁵. W tym samym podręczniku uczniowie mogą przeczytać również, że sobór doprowadził do zmiany stosunku do Żydów, co znalazło odbicie w deklaracji dotyczącej relacji Kościoła z religiami niechrześcijańskimi, której fragment przytoczono w opracowaniu: „[...] nie należy przedstawiać Żydów jako odrzuconych ani jako przeklętych przez Boga, rzekomo na podstawie Pisma Świętego”⁴⁶. W opracowaniu odnotowano także wprowadzenie do liturgii katolickiej w miejsce łaciny języków narodowych oraz zasady odprawiania mszy przez duchownych twarzą zwróconych do wiernych.

W podręczniku Wydawnictwa Szkolnego PWN jego autor — D. Stola — napisał, że „Sobór przyjął wiele ważnych dokumentów (»konstytucji«), w których m.in. poparł dialog z innymi wyznaniami chrześcijańskimi (dialog ekumeniczny) i na nowo określił stosunek do judaizmu. Wyrazem tej tendencji było też odwołanie w 1965 roku ekskomuniki, którą ponad 900 lat wcześniej (w 1054 r.) rzuciły wzajemnie na siebie Kościół zachodni (Rzym) i wschodni (Konstantynopol)”⁴⁷. W podręczniku mowa jest także o reformie liturgii, w której autor uwypuklił, że dotąd mszę odprawiano po łacinie, a kapłan celebrował ją odwrócony plecami do wiernych, stojąc między nimi a ołtarzem.

W podobnym tonie utrzymany jest wykład Andrzeja Brzozowskiego i Grzegorza Szczepańskiego w podręczniku Wydawnictwa Stentor. Autorzy szczegółowy opis poświęcili jednak ekumenizmowi, zwłaszcza spotkaniu papieża Pawła VI z patriarchą Konstantynopola Atenagorasem I⁴⁸.

⁴⁴ J. USTRZYCKI: *Historia. Zakres podstawowy...*, s. 300.

⁴⁵ Ibidem, s. 300—301.

⁴⁶ Ibidem, s. 301.

⁴⁷ D. STOLA: *Historia. Wiek XX...*, s. 138.

⁴⁸ A. BRZOZOWSKI, G. SZCZEPAŃSKI: *Ku współczesności...*, s. 83.

Lakonicznie o reformach soborowych napisali z kolei autorzy podręcznika wydanego przez WSiP, wspominając jedynie o zmianach w liturgii, tj. odejściu od łaciny i wprowadzeniu języków narodowych, co czyniło nabożeństwa bardziej zrozumiałe dla wiernych, oraz o zwróceniu uwagi na kwestie misji i dialogu z innymi religiami⁴⁹.

Przedstawiony przegląd zawartości podręczników pod kątem postanowień Soboru Watykańskiego II wskazuje, że wszyscy autorzy zgodnie zaakcentowali reformę liturgii. Należy uznać to za zasadne nie tylko z punktu widzenia historycznego, lecz także dydaktycznego, gdyż pozwala lepiej połączyć wydarzenia historyczne z teraźniejszością. Dzięki temu młodzież traktuje lekcje historii w sposób bardziej praktyczny. Dla zdecydowanej większości autorów istotne było również podkreślenie, że za sprawą debaty soborowej Kościół katolicki włączył się w ruch ekumeniczny oraz zaczął odchodzić od swej dotychczasowej konserwatywnej linii, co stanowiło swego rodzaju rewolucję.

Znaczenie Soboru Watykańskiego II dla reformy Kościoła katolickiego sprawiło, że w podręcznikach sporo miejsca poświęcono przedstawieniu jego długofalowych skutków. Zdaniem Bogumiły Burdy i grona jej współpracowników, sobór był zdecydowanie jednym z najważniejszych wydarzeń w dziejach chrześcijaństwa XX wieku i jednym z najważniejszych w historii Kościoła rzymskokatolickiego w ogóle. Historycy ci w przygotowanym przez siebie podręczniku podkreślili, że zmiany wprowadzone podczas soboru były na tyle istotne, że często używa się przeciwstawnych określeń: „Kościół przedsoborowy” i „Kościół posoborowy”. Zwrócili ponadto uwagę uczniów na fakt, że uchwalone podczas obrad dokumenty stanowią dowód nie tylko dążenia duchowieństwa do wewnętrznych zmian, lecz także otwartości na zmieniający się świat. To z kolei, jak zaznaczyli, doprowadziło do pewnych podziałów: „Postanowienia soborowe zostały poddane krytyce, głównie przez koła konserwatywne, pragnące zachować dawny porządek, oraz modernistów katolickich, dążących do głębokich reform kościelnych. Konserwatyści zarzucali Kościołowi odejście od wypracowanych metod ewangelizacji, które utwierdzały jego pozycję na świecie. Zmianom wprowadzonym do liturgii zarzucano zbyt podobieństwo do zwyczajów protestanckich. Z kolei moderniści zarzucali soborowi zbyt małą śmiałość w podjętych reformach”⁵⁰. Ponadto w podręczniku zwrócono uwagę, że sobór nie rozstrzygnął wszystkich spraw związanych z problemami XX wieku i w wielu spornych kwestiach zajmował tradycyjne stanowisko. Wyrazem tego miała być m.in. encyklika *Humanae vitae*, którą papież Paweł VI ogłosił w 1968 roku. Dokument podtrzymywał negatywny stosunek do sztucznej regulacji urodzin oraz rozwodów. Jednocześnie zasygnalizowano uczniom, że Watykan rozpoczął aktywne

⁴⁹ R. DOLECKI, K. GUTOWSKI, J. SMOLEŃSKI: *Po prostu historia...*, s. 288.

⁵⁰ B. BURDA, B. HALCZAK, R.M. JÓZEFIAK, A. ROSZAK, M. SZYMCZAK: *Historia najnowsza...*, s. 305.

realizowanie zasady otwarcia się na świat, czego przejawem miało być odbicie przez Pawła VI dziesięciu podróży misyjnych⁵¹.

Odnosząc się obszernie do znaczenia soboru, S. Zając napisał, że Paweł VI przez kolejne lata swego pontyfikatu kierował się jego przesłaniem. Miał o tym świadczyć fakt, że był pierwszym papieżem, który odbywał podróże misyjne do wielu krajów, uczestniczył w posiedzeniach ONZ, wreszcie doprowadził do poprawy stosunków Watykanu z państwami komunistycznymi. W punkcie zatytułowanym *Nowe wyzwania* autor podręcznika rozwinął wątek następstw soboru, twierdząc, że jego postanowienia zaczęły być stopniowo wprowadzane w całym świecie katolickim, choć nie rozwiązały wszystkich spornych kwestii, a nawet wywołały pewne kontrowersje. Doszło do nich, gdyż zwolennicy głębszych zmian domagali się m.in. zniesienia celibatu księży, dopuszczenia kobiet do stanu kapłańskiego oraz złagodzenia stanowiska do rozwodów i antykoncepcji. Sprzeciw wobec decyzji soboru, jak zaznaczył, wyraziła grupa duchownych, którzy wystąpili w obronie tradycji, gdyż uznali, że wprowadzone zmiany są sprzeczne z duchem Kościoła katolickiego i stanowią zagrożenie dla jego przyszłości⁵². Ponadto S. Zając odnotował, że w konsekwencji soboru wytworzyła się szczególna sytuacja w Ameryce Łacińskiej, gdzie niektórzy księża czynnie włączyli się w obronę bezrobotnych i prześladowanych oraz otwarcie wystąpili przeciwko dyktatorskim rządóm, opowiadając się za rewolucją społeczną, którą to postawę zaczęto określać mianem teologii wyzwolenia. Z kolei w drugim opracowaniu toruńskiego SOP zaznaczono, że dorobek prac soboru został zawarty w wydanym w 1993 roku *Katechizmie Kościoła katolickiego*, a soborowi papież, czyli Jan XXIII i Paweł VI, przywiązywali dużą wagę do podróży misyjnych⁵³. J. Ustrzycki w swoim podręczniku również określił sobór jako jedno z najważniejszych wydarzeń XX stulecia w Kościele katolickim.

S. Roszak i J. Kłaczek zwrócili uwagę, że pomimo reform zainicjowanych na soborze postępujący wzrost dobrobytu połączony z rewolucją obyczajową lat 60. przyczynił się do odchodzenia społeczeństw Zachodu od regularnego uczestnictwa w życiu religijnym Kościołów: „Procesu tego nie były w stanie zatrzymać także reformy. Objął on najpierw kraje protestanckie, a następnie przeniósł się do katolickich. Wpłynęło to na zredukowanie dotychczasowego znaczenia Kościoła w życiu społeczno-politycznym. Jedynie w niektórych państwach, takich jak Irlandia czy Polska, gdzie Kościół katolicki odgrywał olbrzymią rolę ze względów narodowych, nadal utrzymał swoje wpływy. Podobnie było w obu dyktaturach na Półwyspie Iberyjskim — w Hiszpanii i Portugalii”⁵⁴. Konsekwencją soboru było także nawiązanie przez Kościół katolicki kontaktów ze Światową Radą Kościo-

⁵¹ Ibidem, s. 306.

⁵² S. ZAJĄC: *Teraz historia...*, s. 203.

⁵³ Z.T. KOZŁOWSKA, I. UNGER, S. ZAJĄC: *Historia. Poznajemy przeszłość...*, s. 354—355.

⁵⁴ S. ROSZAK, J. KŁACZEK: *Poznać przeszłość...*, s. 305.

łów, która powstała w 1948 roku. Papież Paweł VI, choć nie zdecydował się na przystąpienie Kościoła rzymskokatolickiego do Rady, to — jak mogą przeczytać uczniowie — w czerwcu 1969 roku odwiedził genewską siedzibę tej organizacji⁵⁵.

Podsumowując i oceniając odniesienie się w analizowanych podręcznikach do znaczenia Soboru Watykańskiego II, należy podkreślić, że ich autorzy zgodnie uznali, że zainicjował on wręcz rewolucyjne zmiany, co sprawiło, że uznawany jest za jedno z najważniejszych wydarzeń XX stulecia w Kościele katolickim. Dobrze się stało, że w książkach szkolnych sporo miejsca poświęcono kwestii sporu w łonie Kościoła, zaznaczając, że część duchownych, w szczególności tych bardziej konserwatywnych, nie chciała zaakceptować wprowadzanych reform. Zaznaczono przy tym, że pomimo przełomowego charakteru sobór nie rozstrzygnął wielu kwestii, a proces postępującej laicyzacji, który był jedną z głównych przyczyn jego zwołania, nie został powstrzymany.

Tematyka Soboru Watykańskiego II została w analizowanym materiale bogato zilustrowana. W ośmiu omawianych książkach zamieszczono jedenaście fotografii, które nawiązują bezpośrednio do soboru, w tym do papieży Jana XXIII i Pawła VI. Najwięcej, bo aż trzy fotografie bezpośrednio związane z soborem i jego głównymi uczestnikami zawarto w podręczniku Wydawnictwa Pedagogicznego Operon. A są to kolejno dwa zdjęcia portretowe papieży Jana XXIII i Pawła VI oraz fotografia przedstawiająca jedną z sesji plenarnych soboru⁵⁶. Także w podręczniku Wydawnictwa Nowa Era zamieszczono fotografię papieża Jana XXIII, którą opatrzone biogramem⁵⁷. Ponadto znaleźć tu można fotografię ukazującą spotkanie papieża Pawła VI z patriarchą prawosławnym Atenagorasem w Watykanie, które miało służyć zbliżeniu między dwoma odłamami chrześcijaństwa podzielonymi od 900 lat⁵⁸. Dwóch soborowych papieży ukazuje również materiał ilustracyjny wykorzystany w podręczniku toruńskiego SOP. Dwie fotografie ilustrują omawiany temat w podręczniku Wydawnictwa Stentor: pierwsza wykonana podczas spotkania Pawła VI z patriarchą Atenagorasem, druga z otwarcia soboru 11 października 1962 roku, którą wykonano w Bazylice św. Piotra, zamienionej wówczas w ogromną aulę synodalną⁵⁹. Po jednej fotografii odnoszącej się do soboru znajduje się w dwóch podręcznikach. W pierwszym przypadku jest to zdjęcie z uroczystego otwarcia obrad 11 października 1962 roku⁶⁰, a w drugim — wizerunek papieża Pawła VI⁶¹.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ B. BURDA, B. HALCZAK, R.M. JÓZEFIAK, A. ROSZAK, M. SZYMCZAK: *Historia najnowsza...*, s. 303.

⁵⁷ S. ROSZAK, J. KŁACZKOW: *Poznać przeszłość...*, s. 304.

⁵⁸ Ibidem, s. 305.

⁵⁹ A. BRZOZOWSKI, G. SZCZEPAŃSKI: *Ku współczesności...*, s. 83.

⁶⁰ D. STOLA: *Historia. Wiek XX...*, s. 138.

⁶¹ J. USTRZYCKI: *Historia. Zakres podstawowy...*, s. 302.

Dokonane zestawienie ma zwrócić uwagę na pomijany często w naukowych analizach podręczników materiał ikonograficzny, który, co trzeba podkreślić, nie decyduje tylko o atrakcyjności wizualnej książek szkolnych, lecz jest — szczególnie w odniesieniu do dziejów ostatnich dwóch stuleci — niezwykle cennym źródłem historycznym. Większości nauczycieli historii w szkołach ponadgimnazjalnych/ponadpodstawowych o roli tego rodzaju źródła we współczesnej edukacji (choćby za sprawą obudowy zadań maturalnych) nie trzeba przekonywać. Niestety ciągle jeszcze dla niektórych historyków oraz części metodyków i historyków dydaktyków takie oczywiste to nie jest, o czym świadczą najczęściej czysto teoretyczne wystąpienia na konferencjach naukowych, które szybko wywołują znudzenie nawet u ich kolegów po fachu.

Niestety w porównaniu z materiałem ikonograficznym ilustrującym sobór, gorzej w analizowanych podręcznikach prezentuje się część obudowy dydaktycznej zawierająca materiały źródłowe. *De facto* w ośmiu opracowaniach udało się odnaleźć zaledwie trzy takie teksty. Dwa z nich znajdują się w podręcznikach tego samego wydawnictwa — toruńskiego SOP. Na uwagę zasługuje tekst zamieszczony w opracowaniu *Poznajemy przeszłość*, którym jest fragment książki komunistycznego dziennikarza i działacza PZPR Ryszarda Wojny pt. *Rozmowy z ojcem*. Autor opisuje w nim swe spostrzeżenia z pobytu w Afryce, które poczynił tuż przed rozpoczęciem soboru w 1962 roku. Zaprezentowany uczniom tekst źródłowy jest interesujący choćby z tego względu, że ukazuje inny aspekt jednej z reform zainicjowanych na soborze. Jednocześnie w innym świetle przedstawia PRL-owskiego publicystę, który z sentymentem odnosi się do przedsoborowej liturgii z obowiązującą łaciną. I choćby dlatego warto przytoczyć ten fragment:

Odczułem tę obcość najsilniej — na zasadzie kontrastu — pewnego dnia w buszu niedaleko granicy Katangi, gdzie kilka dni wcześniej został zastrzelony dziennikarz amerykański, syn ówczesnego ambasadora USA w Moskwie. Wszedłem rankiem do wioskowego kościoła, przypominającego duży, wysoki barak. Mszę odprawiał czarny ksiądz. I nagle w tym innym świecie na południe od równika, w którym nawet gesty ludzkie mają inne znaczenie, w którym wszystko zdawało się być przeciwko mnie, popłynęły od ołtarza dźwięki słów roztapiających serce. Łacina. Zostałem do końca. Kiedy usłyszałem: *Ite, missa est*, zrozumiałem, że przez kilkanaście minut korzystałem z duchowego azylu. Na chwilę przestałem czuć się zagubiony. Między mną na południowej półkuli a Europą wyrósł most. Te same znajome z młodości gesty. Tylko dokąd iść, gdy czarny ksiądz oznajmia: Idźcie, msza jest skończona. Łatwo mu mówić⁶².

⁶² Z.T. KOZŁOWSKA, I. UNGER, S. ZAJĄC: *Historia. Poznajemy przeszłość...*, s. 354.

Po jego lekturze uczniowie mają odpowiedzieć na pytanie: co sądzą o odczuciach polskiego dziennikarza i czy współcześnie mógłby on mieć podobne poglądy?

Z kolei tekst źródłowy wykorzystany w podręczniku S. Zająca dotyczy stanowiska Soboru Watykańskiego II wobec islamu:

Kościół spogląda z szacunkiem również na mahometan, oddających cześć jednemu Bogu [...] Jezusowi, którego nie uznają wprawdzie za Boga, oddając cześć jako prorokowi i czczą dziewiczą Jego Matkę Maryję. [...] oddają Bogu cześć głównie przez modlitwę, jałmużny i post. [...] święty Sobór wzywa wszystkich, aby [...] szczerze pracowali nad rozumieniem wzajemnym i w interesie całej ludzkości wspólnie strzegli i rozwijali sprawiedliwość społeczną, dobra moralne oraz pokój i wolność⁶³.

Po lekturze tego fragmentu uczniowie mają określić, jakie elementy wspólne dla islamu i chrześcijaństwa wskazują uczestnicy soboru oraz jaką postawę wobec islamu zalecają.

Trzeci ze wspomnianych materiałów źródłowych zamieścił w swym podręczniku J. Ustrzycki, a dotyczy on stanowiska Kościoła katolickiego wobec zgodności między wiarą a rozumem. Z dokumentu będącego częścią konstytucji *Gaudim et spe* przedstawiono uczniom fragment, w którym mogą przeczytać:

Święty Sobór [...] głosi, że istnieje dwojaki, różny porządek poznania, mianowicie wiary i rozumu, i że Kościół nie wzbrania, żeby w uprawianiu ludzkich umiejętności i nauk stosowano we własnym ich zakresie właściwe dla nich zasady i metody, przeto uznając ową słuszną wolność, potwierdza Kościół prawowitą autonomię kultury ludzkiej, a zwłaszcza nauk⁶⁴.

Na jego podstawie uczniowie mają wyjaśnić, jakie stanowisko zajął Kościół katolicki wobec nauki oraz jakie było ono w przeszłości. W tym celu uczniowie mogą wykorzystać m.in. materiały dostępne w Internecie.

Czy trzy teksty źródłowe dotyczące Soboru Watykańskiego II na osiem analizowanych podręczników to dużo czy mało? Nasuwa się również pytanie o ich wartość, które dotyczy także przywołanej już ikonografii, głównie fotografii. W mojej ocenie, szczególnie jeśli pamiętać, że podręczniki obudowane są specjalnymi publikacjami źródłowymi, materiał zamieszczony w analizowanych opracowaniach należy uznać za adekwatny do potrzeb edukacyjnych⁶⁵. Jedynym poważnym mankamentem,

⁶³ S. ZAJĄC: *Teraz historia...*, s. 202.

⁶⁴ J. USTRZYCKI: *Historia. Zakres podstawowy...*, s. 302.

⁶⁵ Tu jako przykład można podać fragment pierwszej w dziejach Kościoła katolickiego encykliki skierowanej nie tylko do katolików, lecz do wszystkich „ludzi dobrej woli” — *Pacem in ter-*

który sprawia, że treści podręcznikowe, a dotyczy to także analizowanego zagadnienia, są dla wielu uczniów schematyczne i trudne w odbiorze, jest fakt, iż w narracji podręcznikowej niemal zupełnie brakuje cytatów ze źródeł historycznych, które byłyby jej cennym uzupełnieniem.

Elementem obudowy dydaktycznej podręczników są także polecenia oraz ćwiczenia mające na celu utrwalenie wiedzy uczniów oraz poszerzenie i udoskonalenie ich umiejętności. Na kartach prawie wszystkich analizowanych opracowań znalazły się zadania, z którymi mogą się zmierzyć uczniowie. Zdecydowanie najwięcej zawarto ich w jednym z podręczników Operonu, np.: „Przed jakimi problemami stanął Kościół katolicki po zakończeniu II wojny światowej?”; „Jan XXIII nazywany jest papieżem reformatorem. Wyjaśnij dlaczego?”; „Wyjaśnij pojęcia »Kościół przedsoborowy« i »Kościół posoborowy«. Jakich zmian dotyczą?”; „Napisz artykuł do gazety pt. *Rola II Soboru Watykańskiego we współczesnym Kościele*. Skorzystaj z różnych źródeł informacji”⁶⁶. Autorzy podręcznika przygotowali uczniom wykaz tzw. literatury dodatkowej, a wśród zalecanych pozycji znalazły się m.in.: J. Orlan-disa *Kościół katolicki w drugiej połowie XX wieku*; G. Albertiego *Krótką historia II Soboru Watykańskiego* czy M. Gryczyńskiego *Leksykon papieży*.

W podręczniku Nowej Ery w bloku ćwiczeniowym umieszczonym na końcu tematu *Przemiany społeczne i kulturowe lat 60.* znaleźć można polecenie odpowiedzi na pytanie: „Jakie zmiany dokonały się w życiu religijnym pod wpływem przemian społecznych i obyczajowych?”⁶⁷. Z kolei na końcu rozdziału *Polska i świat w II połowie XX wieku* wśród trzynastu pytań sprawdzających wiedzę i umiejętności uczniów zawarto polecenie oceny znaczenia Soboru Watykańskiego II⁶⁸. W *Tablicach chronologicznych* zamieszczonych na końcu podręcznika w kolumnie „Świat” odnotowano lata obrad soboru (1962—1965), a w kolumnie „Polska” — list biskupów polskich do biskupów niemieckich⁶⁹.

Uczniowie korzystający z opracowania WSIP mogą sprawdzić swoją wiedzę, wykonując m.in. polecenie: „Przedstaw działania Kościoła rzymskokatolickiego po II wojnie światowej”⁷⁰. Również w podręcznikach SOP Oświatowiec — Toruń uczniowie w ramach podsumowania i sprawdzenia wiadomości mają wykonać przygotowane ćwiczenia. I tak w książce S. Zająca są to polecenia: „Wyjaśnij oko-

---

ris Jana XXIII z 1963 roku, który został zamieszczony w bardzo popularnym wśród nauczycieli opracowaniu: *Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*. Oprac. M. SOBAŃSKA-BONDARUK, S.B. LENARD. Warszawa 1998, s. 348.

⁶⁶ B. BURDA, B. HALCZAK, R.M. JÓZEFIAK, A. ROSZAK, M. SZYMCZAK: *Historia najnowsza...*, s. 308.

⁶⁷ S. ROSZAK, J. KŁACZKOW: *Poznać przeszłość...*, s. 305.

⁶⁸ Ibidem, s. 322.

⁶⁹ Ibidem, s. 363.

⁷⁰ R. DOLECKI, K. GUTOWSKI, J. SMOLEŃSKI: *Po prostu historia...*, s. 288.

liczności zwołania Soboru Watykańskiego II?”; „Oceń zmiany wprowadzone przez Sobór Watykański II?”; „Podaj co najmniej jeden fakt świadczący o tym, że Jan Paweł II kierował się zasadami przyjętymi na Soborze Watykańskim II?”⁷¹. Również w tym opracowaniu informacja o rozpoczęciu obrad soborowych w 1962 roku znalazła się w *Tablicach synchronicznych*. Natomiast w wieloautorskim podręczniku toruńskiego SOP sformułowano zadanie: „Które ustalenia II Soboru Watykańskiego uważasz za najważniejsze? Uzasadnij swój wybór”⁷². Pytania problemowe pojawiły się także w pozostałych opracowaniach szkolnych. W podręczniku D. Stoli mają one m.in. postać: „Jakie znaczenie w poprzednich epokach dla dziejów Kościoła miały sobory powszechne?”; „Dlaczego zwołano Sobór Watykański II?”⁷³, a w opracowaniu J. Ustrzyckiego: „Przedstaw zmiany, jakie zaszły w Kościele katolickim w wyniku postanowień II soboru watykańskiego”⁷⁴.

Z dokonanego zestawienia poleceń, ćwiczeń i zadań dla uczniów widać wyraźnie, że większość z nich stanowi proste przeniesienie wymagań z podstawy programowej, choć znaleźć można też kilka interesujących, niestandardowych propozycji. Na uwagę zasługują dwa zadania: prośba o napisanie artykułu do gazety poświęconego roli Soboru Watykańskiego II we współczesnym Kościele oraz podanie kilku faktów świadczących o tym, że Jan Paweł II kierował się zasadami przyjętymi na soborze.

Podsumowując zaprezentowaną w artykule analizę, trzeba stwierdzić, że w większości podręczników dla uczniów klas pierwszych szkół ponadgimnazjalnych obejmujących historię XX wieku największą reformę Kościoła katolickiego w tym stuleciu przedstawiono zgodnie z wymogami podstawy programowej, o czym świadczy wielowymiarowe ukazanie Soboru Watykańskiego II. Autorzy podręczników byli zgodni, że głęboką reformę Kościoła katolickiego wymusiły wydarzenia II wojny światowej i jej konsekwencje, w wyniku których nastąpił podział świata na rywalizujące, głównie w sferze politycznej, gospodarczej i społecznej, bloki. Jako kluczowy czynnik wskazano uczniom proces laicyzacji, którego pogłębianie się miał zatrzymać zwołany przez papieża Jana XXIII Sobór Watykański II. Na temat pozostałych okoliczności, które miały wpływ na zwołanie soboru, autorzy podręczników napisali już znacznie mniej. Widoczne jest różne akcentowanie określonych treści, w czym można dostrzec mniej lub bardziej życzliwe nastawienie do Kościoła katolickiego jako instytucji w ogóle. Nasuwa się jednak pytanie, czy uczniowie są przygotowani do „wyłapania” takich niuansów.

Stosunkowo skromny, na co wpłynął zapewne zapis z podstawy programowej, jest opis samego przebiegu soboru. W mojej ocenie w tym aspekcie istotną rolę ma

⁷¹ S. ZAJĄC: *Teraz historia...*, s. 205.

⁷² Z.T. KOZŁOWSKA, I. UNGER, S. ZAJĄC: *Historia. Poznajemy przeszłość...*, s. 359.

⁷³ D. STOLA: *Historia. Wiek XX...*, s. 138—139.

⁷⁴ J. USTRZYCKI: *Historia. Zakres podstawowy...*, s. 305.

do odegrania nauczyciel historii. W przypadku podręczników, w których kwestii tej nie poświęcono więcej miejsca, powinien on choć w kilku zdaniach się do nich odwołać. Zwracam na to uwagę, gdyż pominięcie tego wątku może sprawić, że część uczniów wiedzę o soborze ograniczy do wyliczenia przyczyn jego zwołania oraz jego postanowień. Są to naturalnie kwestie kluczowe, ale przecież w edukacji historycznej istotne jest również, aby uczeń miał szansę „poczuć klimat” epoki oraz atmosferę towarzyszącą najważniejszym wydarzeniom z przeszłości. Dzięki temu bowiem możliwe jest ograniczenie myślenia ahistorycznego, czyli przykładania współczesnych miar do czasów, w których panowały inne realia i obowiązywały zgoła odmienne kryteria.

Przeprowadzona na potrzeby artykułu analiza jednoznacznie wskazuje, że wśród najmocniej zaakcentowanych w podręcznikach postanowień Soboru Watykańskiego II znajduje się kwestia reformy liturgii. Opisując ją, autorzy kilku podręczników, co należy docenić, przedstawili ją uczniom bardzo obrazowo. Podali, że odtąd kapłan odprawiał mszę świętą, stojąc twarzą do wiernych, a nie jak dotychczas — zwrócony do nich plecami, a w miejsce łaciny wprowadzono języki narodowe. Jak już podkreślono we wnioskach częściowych, uznać to należy za zasadne, gdyż pozwala łączyć wiedzę historyczną z teraźniejszością. A to, szczególnie współcześnie, warto na lekcjach historii wprowadzać przy każdej nadarzającej się okazji. Idealnie wiąże się z tym także dowartościowany w narracji podręcznikowej, a podjęty na soborze i aktualny również współcześnie dialog Kościoła katolickiego z innymi wyznaniem w ramach ruchu ekumenicznego. Lektura podręczników wskazuje ponadto, że zgodnie z oceną wyrażaną w naukowych opracowaniach poświęconych historii XX wieku Sobór Watykański II był jednym z najważniejszych wydarzeń drugiej połowy XX stulecia i dziejów Kościoła katolickiego w ogóle. W tym kontekście docenić należy również poważne potraktowanie przez autorów podręczników kontrowersji, które w łonie Kościoła wywołały reformy soborowe, oraz podkreślenie, że choć sobór zainicjował wiele zmian, to jednak procesu laicyzacji, który był i jest dla Kościoła najpoważniejszym wyzwaniem, zablokować nie zdołał. Na dobrym poziomie, zarówno pod względem ilości, jak i zawartości merytorycznej, prezentuje się w analizowanych podręcznikach obudowa dydaktyczna zagadnienia Soboru Watykańskiego II. Uczniowie, w oparciu o wykorzystywane podręczniki, mają okazję poznać głównych uczestników obrad, czyli papieży Jana XXIII i Pawła VI, a także przeanalizować fotografie, na których utrwalono najważniejsze wydarzenia związane z jego przebiegiem, w tym otwarcie obrad soboru w październiku 1962 roku w Bazylice św. Piotra, zamienionej na aulę synodalną, czy też spotkanie papieża Pawła VI z patriarchą prawosławnym Atenagorasem w 1965 roku.

Naturalnie zawsze można doszukać się informacji i materiałów, które ten obraz mogłyby wzbogacić. Należy jednak pamiętać, że podręcznik, choć odgrywa ważną rolę w szkolnej edukacji historycznej, to współcześnie nie jest — jak było dawniej — jedynym źródłem uczniowskiej wiedzy o przeszłości, o czym szerzej wspomniano

na wstępie. Nie bez znaczenia jest również fakt, iż nadmierne przeładowanie podręczników treściami może przynieść efekt odwrotny do zamierzonego, czyli zniechęcić uczniów do regularnego korzystania z nich.

Bibliografia

- BIENIEK M.: *Dydaktyka historii. Wybrane zagadnienia*. Olsztyn 2009.
- BIENIEK M.: *Obudowa dydaktyczna polskich podręczników historii 1795—1914*. Olsztyn 2001.
- BRZOZOWSKI A., SZCZEPAŃSKI G.: *Ku współczesności. Dzieje najnowsze 1918—2006. Podręcznik do historii dla klasy I liceum i technikum — zakres podstawowy*. Warszawa 2012.
- BURDA B., HALCZAK B., JÓZEFIAK R.M., ROSZAK A., SZYMCZAK M.: *Historia najnowsza. Podręcznik dla szkół ponadgimnazjalnych. Zakres podstawowy*. Gdynia 2012.
- CHORAŻY E., KONIECZKA-ŚLIWIŃSKA D., ROSZAK S.: *Edukacja historyczna w szkole. Teoria i praktyka*. Warszawa 2008.
- DOLECKI R., GUTOWSKI K., SMOLEŃSKI J.: *Po prostu historia. Zakres podstawowy. Podręcznik do liceum i technikum*. Warszawa 2012.
- „*Historia i społeczeństwo. Dziedzictwo epok*”. *Edukacja historyczna w szkole ponadgimnazjalnej po 2013 roku*. Red. M. FIC. Katowice—Bielsko-Biała 2012.
- KASPRZAK A.: „*Rewolucja kopernikańska*” na Soborze Watykańskim II? *Analiza historyczno-teologiczna redakcji drugiego rozdziału Konstytucji dogmatycznej o Kościele Lumen gentium, o Ludzie Bożym*. „*Rocznik Teologii Katolickiej*” 2018, t. 17/3, s. 39—52.
- KOZŁOWSKA Z.T., UNGER I., ZAJĄC S.: *Historia. Poznajemy przeszłość. Dzieje najnowsze. Szkoła ponadgimnazjalna. Zakres podstawowy*. Toruń 2012.
- Polska, Europa, świat w szkolnych podręcznikach historii*. Red. S. ROSZAK, M. STRZELECKA, A. WIECZOREK. Toruń 2008.
- ROSZAK S., KŁACZKOW J.: *Poznać przeszłość. Wiek XX. Podręcznik do historii dla szkół ponadgimnazjalnych. Zakres podstawowy. Klasa I*. Warszawa 2012.
- Różaniec z papieżem Franciszkiem*. Oprac. K. SŁABEK. Kraków 2013.
- STOLA D.: *Historia. Wiek XX. Podręcznik. Szkoły ponadgimnazjalne. Zakres podstawowy*. Warszawa 2012.
- USTRYCKI J.: *Historia. Zakres podstawowy. Podręcznik dla szkół ponadgimnazjalnych*. Gdynia 2012.
- Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*. Oprac. M. SOBAŃSKA-BONDARUK, S.B. LENARD. Warszawa 1998.
- Współczesna dydaktyka historii. Zarys encyklopedyczny dla nauczycieli i studentów*. Red. J. MATERNICKI. Warszawa 2004.
- ZAJĄC S.: *Teraz historia. Podręcznik dla szkoły ponadgimnazjalnej. Zakres podstawowy*. Toruń 2012.
- ZIELECKI A.: *Role i funkcje podręcznika historii*. Rzeszów 1984.
- ZIELECKI A.: *Wprowadzenie do dydaktyki historii*. Kraków 2007.

Netografia

<http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20090040017/O/D20090017.pdf> (dostęp: 20.03.2020).

<http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20120000977/O/D20120977.pdf> (dostęp: 30.03.2020).

http://www.men.gov.pl/podreczniki/wykaz_dopuszczone_lista1.php (dostęp: 21.03.2020).

<http://www.rp.pl/artykul/235811.html?p=3> (dostęp: 20.03.2020).

Marek Białokur

The Second Vatican Council (1962—1965) The time of great reform in the Catholic Church as narrated by Polish textbooks in history

Summary

It is not disputed that the Second Vatican Council (1962—1965) was one of the most important events not only in the history of the Catholic Church, but also throughout the 20th century. Pope Francis described it as “the beautiful work of the Holy Spirit” and many historians underscore the constant need to study the said event. Guided by these conclusions and postulates, which featured in the issue of *Verbum Vitae* devoted to the Holy Spirit in the Church, the presented article focuses on the image of the Second Vatican Council on the pages of an unusual and rarely analysed historiographic source, namely, school textbooks in history. To this aim, several studies were selected for the purposes of the analysis, which students of Polish schools had the opportunity to use during the recent few years. It shows that, based on most of the school handbooks analysed, students have the opportunity to learn the most important facts related to the Second Vatican Council. In addition, the textbooks appreciated the role of popes — John XXIII and Paul VI.

Key words: Second Vatican Council, historical education, textbooks